

אלימות מהי וכיצד נבנתה

תוכנית להתמודד עם התופעה

חנה גיבור* ומיקי גרניאק**

מבוא

מאמר זה מציג תהליך של פיתוח תוכנית להתמודדות עם אלימות - אנ"א (אני נגד אלימות). התוכנית פותחה ע"י צוות בין מקצועי אשר גיבש תפיסה תיאורטית בהתאם לגילוי התופעה בקרב הנוער בישראל. בהסתמך על תפיסה זו, בנה הצוות תוכנית אשר הופעלה בשנה תשנ"ה במתכונת ניסוי ולוותה בהערכה מעצבת.

המאמר סוקר תיאוריות שונות, המנסות להסביר את תופעת האלימות, מציג את הגישה "האקלקטית - אקולוגית" העומדת בבסיס התוכנית שפותחה, את תהליך הפיתוח ואת העקרונות המרכזיים ומבנה התוכנית.

רקע תאורטי

הגדרת התנהגות כתוקפנית או אלימה וקביעת הגבול, אשר ממנו היא נתפסת כלא נורמטיבית תלויים בחברה, בתרבות ובתקופה. בספרות המקצועית מוסכם שאין הגדרה מספקת של תוקפנות ושאינן חברה שאין בה גילויי תוקפנות. ביטוייה של האלימות הם רבים ושונים והיא יכולה להיתפס כ"רעה" או כ"טובה" בהתאם לנסיבות החברתיות. אבן שושן (1979) מגדיר התנהגות תוקפנית - אלימה, כתקיפת היריב בכוח הזרוע או "בפולמוס חריף". רבין ורדאי (1988) כוללים בהגדרת האלימות גילויים של בריונות, התנפלות, התפרחחות, כפייה, התגררות ושרירותיות. איילון ולהד (1990) מייחסים את ההתנהגות האלימה למאגר ההתנהגויות האנושיות, כאשר לטענתם להתנהגות האלימה שתי פנים: יש שהיא חיובית ובונה ויש שהיא הרסנית.

ההתנהגות האלימה נובעת מסיבות רבות ומעורבים בעיצובה גורמים התפתחותיים פנימיים (נורולוגיים, אנדוקרינולוגיים, פיזיולוגיים ונפשיים), וגורמים חיצוניים כגון: המצאות כלי נשק שונים, השפעת קבוצת השווים והשפעת הסביבה. (Eron, 1982; Huesman and Eron 1984). קיימות תיאוריות שונות, המנסות להסביר את תופעת האלימות. בין התיאוריות השמות דגש על הפרט נכללות: תיאוריית האינסטינקט, הגורסת שאגרסיביות היא דחף מולד שמטרתו שימור החיים ושהתפרצותו בלתי נמנעת ואף רצויה (Freud, 1920; Lorens, 1966). תיאוריית התסכול, הקושרת את התסכול לתוקפנות. הטענה המרכזית של תיאוריה זו היא שכל בלימה של דחף גורמת למצב של תסכול, שהתגובה התוקפנית היא ביטוי החיצוני (Miller, 1958). תיאוריות ביולוגיות הגורסות כי קיים קשר בין מבנה גנטי מסוים ו/או גורמים ביולוגיים כגון מוליכות חשמלית של העור - שהיא ביטוי לתקלה בפעולתה של מערכת העצבים האוטונומית, לבין ההתנהגות האלימה של הפרט. (Mednick & Christienses, 1977). תיאוריות אלו, הגורסות כי תוקפנות

---

* מנחה לקידום נוער, מחוז מרכז

** רכזת תוכניות, המכון לקידום נוער

היא דחף מעוגן ביולוגית הנמצא תמיד באדם, מצמצמות את יכולת ההתערבות והשינוי. לעומתן ישנן תיאוריות המייחסות משמעות לסביבה כגון: תיאורית הלמידה החברתית (Bandura and Walters, 1959), המניחה כי רכישת ההתנהגות האלימה כמו רכישת כל התנהגות אחרת, תלויה בקיומו של מודל בסביבה, שיהווה מקור או דמות לחיקוי של ההתנהגות. בנדורה הבחין בין רכישת היכולת להגיב באגרסיביות לבין ביצוע תגובות אגרסיביות בפועל. עצם הכללת התנהגויות אגרסיביות ברפרטואר אינו מספיק כדי לנבא התנהגות אגרסיבית: הדבר תלוי בתנאים סביבתיים ובמשתנים נוספים. מסקנה מעניינת מגישה זו היא, כי עונש הנתפס לרוב כבולם של התנהגות תוקפנית, יכול להגביר אותה, מאחר והמעניש הופך להיות מודל לחיקוי. טדשי ובנומה (1977) הציעו מספר גורמים אפשריים אשר בעקבותיהם אדם יבחר להשתמש ב"כוח כופה" ולא בצורה אחרת של השפעה:

- חוסר בטחון עצמי הנובע מהשכלה חסרה, היעדר מומחיות, מעמד נמוך, משאבים כספיים דלים וכו'

- חוסר יכולת לשקול את מחיר ההתנהגות בעתיד, בעקבות גורמים שונים המצמצמים את פרספקטיבת הזמן של האדם.

- "נייהול רושם", הצורך לבנות ולחזק סוג מסוים של זהות כמו דימוי המאצו, היכול להיות מאוד פונקציונאלי לנער בשכונת מצוקה.

- קיפוח וחלוקת תגמולים בלתי צודקת - יחיד המרגיש מקופח מבחינת המשאבים הכספיים העומדים לרשותו, והמידה בה הוא מוטרד ממצבה הכלכלי של משפחתו או עתידו הכלכלי, יכולים להשפיע לכיוון של התנהגות אלימה.

הספרות המקצועית מצביעה על דפוסי התנהגות במשפחה, המובילים את הילד להתנהגות אלימה. Farrington (1976) מציין מחקרים שונים בהם נמצא קשר בין ילדים אלימים לבין הורים, אשר השתמשו באלימות פיזית כאמצעי ענישה: הורים עם קשרים בעייתיים, הורים שלא סיפקו תמיכה לילדים ואשר נתפסו על ידי ילדיהם כקרים. Huesmann (1988) הניח, שהתנהגות תוקפנית שגרתית מלווה בתבנית אירוע או בתסריט - תרחיש, הקורא לתגובה תוקפנית. התסריט מציג את האירועים המתרחשים בסביבה, את התגובה של הפרט לאירוע ואת תוצאת ההתנהגות. התסריטים יכולים לשמש להוראת שליטה בהתנהגות ע"י יצירת התנהגויות רפלקטיביות, או באמצעות תרגול התנהגויות עד לשלב הפיכתן לתגובה אוטומטית אימפולסיבית (SHiffirin and Schnieder, 1977). עפ"י גישתו, פרטים נבדלים זה מזה בכמות, בשונות ובאופי תסריטי התגובה העומדים לרשותם, בתוכנם הספציפי ובתועלת שהם מפקים מהם.

לסיטואציה האלימה יש דינמיקה משלה. מרבית מקרי האלימות מוסברים ע"י גורמים סביבתיים רק כאשר הסיטואציה האלימה כבר התפתחה. הורביץ ופרנקל (1990) מצאו שהסיטואציות האלימות השכיחות בקרב בני נוער בישראל הן: השגת גבול, הופעת זר (מתח עדתי), אי השבת חוב, פגיעה מילולית ומאבק על משאבים מוגבלים. לדברי הורביץ רפרטואר זה של סיטואציות אלימות משותף לתרבויות שונות.

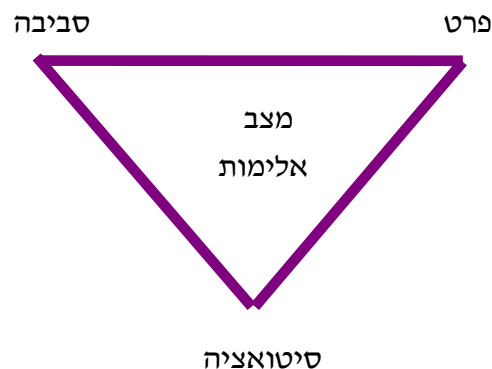
איילון ולהד (1990) טוענים, שהתנהגות תוקפנית משמשת כאמצעי להשגת מטרה חיצונית או פנימית החשובה לפרט. כאשר זו מושגת ע"י התנהגות אלימה, מקבלת ההתנהגות חיזוק ונלמדת

כדפוס דומיננטי, אשר יאפיין את התנהגותו של האדם בעתיד. הם מונים סיטואציות אלימות נוספות שחלקן חופפות את הרוביץ :

1. "קצרים" בתקשורת בין יחיד ליחיד או בין יחיד לקבוצה.
2. התעלמות מסבלו של הזולת תוך רצון לגרום לו לכאב.
3. הזדהות עם התוקפן.
4. תיוג הזולת, המספק לגיטימציה לפגיעה בו.
5. איום על המרחב האישי, על המעמד או על הכבוד.
6. לחצים חברתיים לקונפורמיות.
7. שיעבוד, זרות וניכור.

הגישה בבסיס התוכנית

שינוי בהתנהגות מצריך גישה רב מימדית, מורכבת וארוכת טווח, המשפיעה על מספר הקשרים פסיכו-חברתיים ועל מערכות התפתחותיות (Scholte, 1992). הגישה האקלקטית - אקולוגית גורסת, כי מצב ההתנהגות האלימה הוא תוצר של אינטראקציה בין שלושה גורמים: פרט, סביבה וסיטואציה אלימה.

בשיקגו הופעלו במשך מספר שנים תוכניות התערבות על בני נוער. התוכניות התבססו על עקרונות תיאוריית הלמידה החברתית, מחקרים על הכרה חברתית ומודלים לניתוח מידע, המתייחס להתנהגות חברתית. ההתערבויות תוכנו במטרה להפחית התנהגות תוקפנית של בני נוער בשכונות מצוקה,

באמצעות שינויים קוגניטיביים. נמצא שהיה צורך להרחיב את ההקשרים בתוכניות מהפרט - לכתה, לקבוצת השווים (בני הגיל) ולמשפחה וזאת משום שגורמים קוגניטיביים נלמדים ומופנמים באמצעות הדרכה והוראה ישירה.

המיקוד במערכות שונות של הקשרי למידה חברתית, עיקבי גם מתוך פרספקטיבה אקולוגית של מניעת תוקפנות, אשר אומצה לטיפול בהתנהגות אלימה, מתערבת תוך אינטראקציה דינמית בין

הפרט, הסביבה והסיטואציה (Van :Lorion, tohman & Wahler, 1987)

(Seidman, 1991 : Acker & Valent, 1989).

פיתוח התוכנית

בשנים האחרונות הולכת וגוברת בארץ התחושה של התפשטות תופעת האלימות בקרב בני נוער וצעירים. מורים, מחנכים, מדריכים, הורים ובני נוער מדווחים על התגברות התופעה ועל הגברת השימוש ב"נשק קר" בעימותים.

הנתונים הפורמליים מצביעים על עליה תמידית של מספר בני הנוער המעורבים בעבירות אלימות: עליה של 20.9% במספר עבירות אלימות שבוצעו במוסדות חינוך בשנת 1994 בהשוואה ל-93. עליה ב-12.3% בסך כל אירועי האלימות בהם מעורבים קטינים בין 92-93.

הגורמים המטפלים סבורים, שהנתונים הפורמליים אינם משקפים את היקף התופעה. אנשי מקצוע בשטח, המטפלים בבני נוער, ביטאו בדיווחים צורך דוחק בדרכי התמודדות עם נושא אלימות.

הנתונים ותמונת המצב עוררו את הצורך בפיתוח תוכנית להתמודדות עם התופעה. בשלב ראשון, הוקם ע"י מינהל חברה ונוער, צוות חשיבה לפיתוח תוכנית להתמודדות עם אלימות. הצוות הוקם במתכונת של צוות עבודה סינרגטי והונחה ע"י יועץ ארגוני חיצוני. הצוות שהורכב מאנשים עם גישות ופרספקטיבות שונות לנושא, מומחיות מגוונות ואינטרסים שונים, עבר תהליך שגיבש והוביל לעבודה כצוות המפיק תוכנית.

לצוות שני מאפיינים עיקריים: צוות בין תפקידי - הכולל גורמי מטה, קובעי מדיניות, מנחים ועובדים הפועלים ברמת השטח. וצוות רב תחומי (רב מקצועי) - הכולל גורמים משפ"י (שרות פסיכולוגי ייעוצי), החברה למתנ"סים, חסות הנוער, משטרת ישראל ומנהל חברה ונוער על תחומיו השונים.

בעבודת הצוות (שפעל כשנה) מספר שלבים:

- א. למידת התופעה מאנשי אקדמיה ובעלי ניסיון בתחום.
  - ב. איסוף תוכניות וידע כתוב על התמודדות עם התופעה.
  - ג. לימוד התיאוריות השונות להסברת התופעה.
  - ד. גיבוש הגישה התאורנית שבבסיס התוכנית.
  - ה. גיבוש החלטה לגבי אוכלוסיית היעד לתכנית, יעדי התוכנית, וקיום מנחים להפעלתה.
  - ו. פיתוח הפעלות התוכנית בצוותי חשיבה מצומצמים מתוך הצוות.
  - ז. משוב על ההפעלות, בהתנסות במסגרת צוות החשיבה ובחירת ההפעלות המשמעותיות על פי ראיית המשתתפים.
- בשלב זה הסתיימה עבודת הצוות, והוקמו צוותים שיצרו התאמות "ולייטוש" של התוכנית באופן התואם את העבודה במסגרות החינוך הפורמליות והבלתי פורמליות.

עקרונות ומבנה התוכנית

התוכנית מגבשת ומעבירה מסר חברתי ברור וחד משמעי, המבטא התנגדות לכל התנהגות אלימה, הפוגעת בזולת ו/או ברכושו.

בתוכנית מוצגת גישה אינטגרטיבית לפיתוח יכולתו של הפרט לשלוט בסביבתו הפיזית והחברתית. גישה זו כוללת הכרת מושגים, חוקים וערכים ביחס לתופעת האלימות (טייכמן, 1990 - ENVIROMENTAL MASTERY)

התוכנית מציעה התנהגויות חליפיות אפקטיביות להתמודדות באלימות, באמצעות איתור "מצבי אלימות" רלוונטים לפרט ולקבוצה אשר בה היא מופעלת. התוכנית מבוססת על עבודה קבוצתית - משימתית. היא מופעלת בתהליך מתמשך. למידת התכנים מתבצעת באמצעות הפעלות והתנסות חוויתית. התוכנית מציעה מגוון הפעלות ומאפשרת למנחה בחירה והתאמה של פעולות ומתודות בהתאם למאפייני הקבוצה ולפרטים בתוכה.

מבנה התוכנית

בתוכנית חמשה פרקים :

- פרק א : מפגשי שיווק והכנה - עוסקים בהצגת התוכנית, בתיאום ציפיות עם המשתתפים בחוזה.
- פרק ב : "אלימות מושגים והגדרות" - כולל שלושה מפגשים שמטרתם להבהיר מושגים ולתת מידע עדכני על תופעת האלימות.
- פרק ג : זיהוי עמדות אישיות וגיבוש עמדות נגד אלימות" - כולל חמשה מפגשים, שמטרתם להוביל את המשתתפים לגיבוש עמדות נגד אלימות.
- פרק ד : "רכישת מיומנויות להתמודדות יעילה עם מצבי אלימות - כולל חמשה מפגשים, אשר מטרתם להציע מגוון מיומנויות להתמודדות יעילה - לא אלימה, עם מצבי אלימות שונים.
- פרק ה : "יזומות קהילתיות" - מציע קורס הכשרה למשתתפי התוכנית לתכנון וביצוע של פעילות להגברת המודעות לתופעת האלימות ולצורך להיאבק בה, בקהילתם.

ניסוי והערכה מעצבת

בשנה תשנ"ה נבחרו קבוצות להפעלת התוכנית במסגרת ניסוי במסגרת היחידות לקידום נוער, קבוצות נוער בקהילה וכתות תלמידים בחטיבת ביניים. מנחי התוכנית עברו הכשרה שכללה הכרות מעמיקה עם התכנים בתוכנית והתנסות מודרכת בהפעלת פרקיה השונים. הפעלת התוכנית לוותה במפגשי הנחיה, תמיכה ובהערכה מעצבת. מטרת הערכה המעצבת לתקף את התוכנית, תכניה, מתודות ההפעלה וההכשרה, לצורך עיצובה במתכונת משופרת. ההערכה המעצבת התבססה על שני מרכיבים : משובים מובנים אותם ממלאים צוותי הניסוי בתום כל מפגש, ומשובים איכותיים המתגבשים במפגשי ההנחיה, התמיכה והליווי.

מודל זה של הערכה מעצבת איפשר שיפור ובקרה תוך כדי התהליך, מתן תמיכה, שיתוף בהתלבטויות והגברת מעורבותם של מפעילי התוכנית (אנשי השטח) בהכנסת שינויים ויוזמות חדשות.

את הפעלת התוכנית מלווה ועדת היגוי אשר בה נציגים ממשד החינוך והתרבות, מינהל חברה ונוער - תחום קידום נוער, תכנים ותוכניות, וחינוך חברתי, גיוינט ישראל - האגף לפיתוח קהילתי וחברתי, השירות הפסיכולוגי ייעוצי וחברת תמורות המופקדת על הצד המקצועי של ההערכה המעצבת.

ביבליוגרפיה:

חנה גיבור* ומיקי גרניאק** אלימות מהי וכיצד נבנתה תוכנית להתמודד עם התופעה

בן שושן, א. (1979) המלון החדש, הוצאת קריית ספר בע"מ, ירושלים.

איילון ע., להד, מ. (1990) חיים על הגבול הוצאת נורד, חיפה.

הורביץ, ת. (1993) "אלימות בני נוער", הרצאה בפני צוות פיתוח תוכנית אנ"א - "אני נגד אלימות".

הורביץ, ת. פרנקל ח., (1990) דפוסי אלימות של בני נוער מכון סאלד, ירושלים.

רבין, ח., רדוי צ, (1988) אוצר המלים, הוצאת קריית ספר בע"מ, י"ם.

Bandura A., Walters Richard H., (1959) Adolescent Aggression, The ronald Press, New York, ch.5 pp.188-247.

Dollarel J.I.W, Doob N.E, Miller, D.H., Mowrer and R.R. Sears (1939), Frustration and Aggression, cn: Yale university press, NEW HAVEN.

Eron, L.D. (1982), " Parent - child interaction, Television violence and aggression of children", American Psychologist, 37, pp. 197-211.

Farrington D.P. (1978), The Family Background of Aggressive youths. In tlersov L.A, Berger M., Shaffer D., Aggression and Anti - Social Behavior in childhood and Adolescence, Pergamon press, LONDON, pp 73-91.

Freud, Z., (1920). Beyond the pleasure principle in vol, 1975 edition, Norton, NEW YORK.

Huesmann, L.R. and Eron, L.D (1984) "Cognitive processes as persistence of aggressive behavior", Aggressive Behavior, 10, pp 243-251.

Huesmann, L.R., (1988), An information processing model for development of Aggression, Aggressive Behavior, 14, pp. 13-24.

Lorens, K (1966), On Aggression, N.Y., Harcourt Brace and World.

Lorion, R.P, Tohman P.H, and Wahler, R.G. (1987)
"Prevention" in H.C. Quay (ed.) Handbook of
Juvenile delinquency, wiley, N.Y. pp 383-416.

Mednick, S.A. and Christienses, K.O., (1977),
Biosocial Bases of Criminal Behavior, N.Y.
Gardener press.

Miller, W., (1958) lower class culture as a
generating milieu of gang delinquency. Journal of
Social Issues, 14, pp. 5-12.

Seidman, E., (1991), "Growing up the hard way:
Pathways of urban Adolescents", American Journal
of Community Psychology, 19, pp., 173-205.

Tedeschi J.T, Bonoma, T.V., (1977), "Measures of
last Resort: Coercion as Aggression in
Bargaining, in:

Drackman D., Negotiations: Social Psychological
Perspectives., Beverly Hills.

Van Acker, R. and Valent, S.S., (1989)
"Perception of Social affordances by children
with mild handicapping conditions: Implication
for social research as training.,
E collegial Psychology., 1, pp. 383-405.